

WHITEHEAD V HISTORICKOM KONTEXTE – PROCESUÁLNA FILOZOFIA A PRAGMATIZMUS

ŠTEFAN ZOLCER, Prírodovedecká fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Bratislava, SR

ZOLCER, Š.: Whitehead in Historical Context – Process Philosophy and Pragmatism
FILOZOFIA, 74, 2019, No 7, pp. 556 – 570

The aim of this paper is to outline the historical context of Whitehead's philosophical work with a special focus on the comparison to classical pragmatism. The paper is divided in two main parts. The first part deals with the characterization of process philosophy in general, especially with Whitehead's version of this philosophical movement, and contrasts it to traditional (substantial and mechanistic) philosophies. The second part examines some important common features of Whitehead's process philosophy and James' and Dewey's classical pragmatism. The most important point of connection of their philosophical work is the concept of experience. It is also important to mention that for all of them the common epistemological basis is radical empiricism (or naturalistic empiricism in case of Dewey) and the ontological assumption of (some form of) realism.

Keywords: Whitehead, A. N. – Process philosophy – Pragmatism – James, W. – Dewey, J. – Radical empiricism – Philosophy of organism

Úvod

Alfred North Whitehead nie je v našom česko-slovenskom akademickom prostredí úplne neznámy autor, no jeho dielu sa u nás komplexne nevenovala väčšia pozornosť. Široký záber, odvážne, ale zato výstižné formulácie a až prekvapivo rozsiahle možnosti aplikácie jeho systému procesuálnej filozofie v takých rôznych oblastiach, ako sú napr. environmentalistika, biológia, fyzika, vzdelávanie či teológia pritom svedčia o význame a veľkosti tohto mysliteľa. Ak sa chceme zaoberať takou komplexnou filozofiou, akou je tá Whiteheadova, a chceme plne rozumieť jeho metafyzickému systému, určite bude dobré preskúmať aj rôzne historické okolnosti, ktoré sa významným spôsobom ovplyvnili jeho dielo, a pozrieť sa na kontext, v ktorom tento autor žil a tvoril.

Intelektuálna klíma na začiatku dvadsiateho storočia spoluurčovala charakter jeho spisov. Predurčovala najmä otázky a problémy, ktoré bolo treba riešiť.¹ Do-

¹ Išlo najmä o otázky vedeckého poznania, ktoré vyplývali z revolučných zmien v prírodných vedách.

bový kontext ovplyvňuje aj podobu recepcie jeho diela, teda to, akým spôsobom sa prijímala jeho koncepcia v tom čase.² Myslenie jeho súčasníkov malo naňho, prirodzene, tiež svoj badateľný vplyv. Celkovo možno povedať, že títo myslitelia sa pomerne výrazne ovplyvňovali navzájom. O tom svedčí aj nachádzanie mnohých spoločných znakov medzi filozofiami takých autorov, ako sú George Santayana, Henri Bergson, Charles Sanders Peirce a mnohí ďalší. Osobitne zaujímaví sú práve William James a John Dewey, ktorým sa budem v tomto článku venovať samostatne. Ich diela totiž tvoria najdôležitejší kontext pre Whiteheadovo neskoršie myslenie.

Cieľom tejto state je načrtnúť historický kontext Whiteheadovho filozofického diela; predstaviť základné charakteristiky procesuálneho myslenia vo všeobecnosti najmä s ohľadom na Whiteheadovu verziu tohto prúdu; a napokon hlavným cieľom je ponúknuť komparáciu Whiteheada s klasickými pragmatistami (najmä Jamesom a Deweyom), predovšetkým však poukázať na najvýznamnejšie spoločné znaky ich myslenia. Účelom tejto komparácie je najmä prehĺbiť naše chápanie dobového kontextu Whiteheadových myšlienok. Celkový historický kontext jeho diela – napr. vzhľadom na rozvoj vedeckého poznania v druhej polovici dvadsiateho storočia – je oveľa komplexnejší a jeho charakteristika by si vyžadovala oveľa väčší priestor.

Historické zaradenie

Z hľadiska historického zaradenia na Whiteheada možno nazerať z dvoch perspektív. Na jednej strane ho môžeme vnímať ako čisto originálneho mysliteľa. Vytvoril úplne nový metafyzický systém, ktorý nemá v dejinách obdobu a len ťažko sa porovnáva s inými filozofiami. Procesuálna filozofia v dejinách existovala už predtým a niečo ako filozofia organizmu by sa dalo vystopovať aj u iných mysliteľov, no Whiteheadov systém nemôžeme uspokojivo opísať žiadnym „-izmom“, ani ich kombináciou. Neorealizmus, radikálny empirizmus, organicizmus – nič z toho nevystihuje jeho filozofiu dostatočne. Stále ide o špecifický druh realizmu, o nové chápanie empirizmu, o nové vysvetlenie nášho poznávania a jeho vzťahu k svetu. O to problematickejšie by bolo klasifikovať Whiteheada len ako pragmatistu. Na druhej strane vidíme, že Whitehead netvoril v úplnej izolácii a pri svojej práci bol inšpirovaný a podnecovaný mnohými mysliteľmi, ktorých spomína aj vo svojich dielach. Vidíme, že v istom zmysle nadväzuje aj na niektoré filozofické tradície. Keďže sme zvyknutí na dejiny klasickej európskej filozofie, Whitehead nám môže pripadať ako úplne nezvyčajný a mnohé z jeho myšlienok pre nás môžu byť len ťažko stráviteľné. Treba si však uvedomiť, že v mnohých ohľadoch jeho myslenie

² Doba bola výrazne antimetafyzicky naladená.

lepšie zapadá do kontextu americkej filozofie na prelome devätnásteho a dvadsiateho storočia (Lucas 1989). Dielo klasických pragmatistov v tomto období pri tom zohrávalo ústrednú úlohu, preto nám náčrt niektorých spoločných znakov s nimi dopomôže k lepšiemu pochopeniu Whiteheadovho diela (najmä dobového kontextu jeho myšlienok). Predtým, ako si ich priblížime, načrtnem základné charakteristiky (Whiteheadovej) procesuálnej filozofie, aby sme videli, proti čomu sa vlastne vymedzuje, na akých základoch stojí, aké sú jej špecifické črty.

1. Základné charakteristiky procesuálnej filozofie

Azda najlepší spôsob, ako charakterizovať tento smer, je kontrastovať ho s inými smermi. Procesuálna filozofia ako taká má svoj pôvod³ aj svoje opozitum v antike. Veľká časť západnej filozofickej tradície vychádza z Aristotelovho učenia o substancii a kvalite. Pre túto tradičnú filozofiu sú primárne veci, ktoré pretrvávajú. Substancia je to, čo je nositeľom vlastností (či už trvácnych alebo dočasných) a je tým subjektom, ktorý koná. Procesy sú akoby druhotné, pretože sa vždy vyžaduje nejaký konateľ, nejaký nositeľ, subjekt konania. Primárne sú teda veci a ich vlastnosti. V metafyzike dominuje kategória kvality nad kategóriou vzťahovosti (pozri Whitehead 1978/1929, xiii). Procesuálna filozofia však poukazuje na to, že okrem vecí bezpochyby existujú aj udalosti;⁴ a nie všetky udalosti vieme spájať s nejakým konkrétnym subjektom – agentom. Také fenomény sú napr. mráz, búrka či elektromagnetické žiarenie. Často hovoríme napríklad, že „sa stmieva“ alebo „sa chystá pršať“. Tu nehrajú dôležitú rolu agenti konania, ale skôr sily, procesy, interakcie (Rescher 2004, 6 – 9). V metafyzike procesuálnej filozofie dominuje kategória vzťahovosti nad kategóriou veci a jej kvality (Whitehead 1978/1929 xiii). Základné východiská procesuálnej filozofie vo všeobecnosti by sme mohli zhrnúť takto (pozri Rescher 2004, 5 – 6):

- 1) Čas a zmena patria k základným kategóriám metafyzického uvažovania.
- 2) Procesy sú pre ontologickú teóriu fundamentálnejšie (resp. rovnako fundamentálne) ako veci.
- 3) Elementy ontologického repertoára (ako Boh, príroda, materiálne entity) sú najlepšie uchopiteľné v pojmoch procesov (a vzťahov).
- 4) Náhoda, novosť, kreativita patria medzi fundamentálne kategórie metafyzického chápania.

³ Za prvého procesuálneho filozofa v európskej tradícii sa bežne považuje Herakleitos.

⁴ Mohli by sme dodať, že samotné veci majú udalostný charakter. Objekty vstupujú do skúsenosti rozpoznávaním pretrvávajúcej zložky v slede udalostí (pozri Whitehead 1919, 62 – 63). Na podrobnejšie vysvetlenie tejto charakteristiky tu však nie je priestor.

Pozrime sa teraz dôkladne na základné charakteristiky Whiteheadovej filozofie procesu – alebo filozofie organizmu –, ako ju tiež nazýva. Uvediem niekoľko vybraných kontrastov s takzvanou tradičnou filozofiou. Pod pojmom tradičná filozofia tu mám na mysli všetky myšlienkové systémy, ktoré sú v tejto práci kladené do opozície voči filozofii procesu. Okrem prvého prípadu, kde tento pojem odkazuje na širšiu tradíciu filozofického myslenia, ktorá má svoje korene v antike (najmä v Aristotelovej metafyzike) a pretrváva až do dvadsiateho storočia, budem porovnávať Whiteheadovu filozofiu najmä s vedeckým mechanizmom novovekých mysliteľov. Pod pojmom tradičnej filozofie sa tu teda myslí najmä tento prúd myslenia a voči nemu sa Whitehead vo svojich dielach najčastejšie vymedzuje.⁵ Vybrané rozdiely sú ilustrované v *Tabuľke 1*. Niektoré body rozvediem bližšie.⁶

Tabuľka 1

TRADIČNÁ FILOZOFIA	PROCESUÁLNA FILOZOFIA
Substancia	Udalosti
Izolované entity (a kvality)	Vzťahy
Iba vonkajšie vzťahy	Aj vonkajšie aj vnútorné vzťahy
Mechanizmus	Organizmus
Mechanicizmus, redukcionizmus	Organicizmus, holizmus
Iba vonkajšie hodnoty	Aj vonkajšie aj vnútorné hodnoty

Prvý kontrast sa vzťahuje na základné metafyzické kategórie. Ako som už uviedol, tradičná európska filozofia je založená na pojmoch substancie, kvality, látky, pretrvávania a pod., zatiaľ čo procesuálna filozofia uvažuje skôr v pojmoch procesu, udalosti, zmeny, tvorivosti, novosti a pod. Pri druhom (až piatom) kontraste ide o to, že tradičná filozofia – teda najmä mechanistická – študuje izolované entity, ktoré majú nejaké vlastnosti a vzťahy. Tieto entity sa môžu navzájom ovplyvňovať, ale sama podstata ich bytia je tvorená ich vnútornými charakteristikami, ktoré sú (pokladajú sa za) nemenné. Dôležité je spomenúť, že tieto entity –

⁵ Whitehead sa vymedzuje aj voči iným filozofickým prúdom, napríklad aj voči idealizmu či vitalizmu (pozri napr. Whitehead 1989/1925, 169 – 170). Sám si však uvedomuje, že to bol práve mechanický materializmus, ktorý sa stal dominantným prúdom v modernom (vedeckom) myslení. Tomu nasvedčuje aj jeho kritika vedy a konceptu „ultimátnych dát“ hneď v prvej časti z londýnskeho obdobia (pozri Whitehead 1919) a viacero pasáží z jeho neskorších prác (pozri najmä Whitehead 1989/1925; pozri tiež Zolcer 2017).

⁶ Vybrané body v tabuľke sú, prirodzene, len orientačné. Nemožno nimi vyčerpávajúco opísať špecifiku procesuálnej filozofie.

elementárne častice hmoty – môžu mať len externé (teda vonkajšie) vzťahy. Ich vnútorné vlastnosti nie sú ovplyvňované interakciou s inými entitami, ich substancia ostáva nemenná. Metafora malých biliardových guľôčok sa často využívala, aby pomáhala našej predstavivosti uchopiť atomistickú realitu mechanického sveta. Svet podľa tohto názoru funguje ako mechanizmus a pozostáva z drobných materiálnych čiastočiek (atómov alebo korpuskúl), ktoré sú konečnou skutočnosťou sveta. Tieto atómy, podobne ako biliardové guľôčky, sú definované svojimi vonkajšími vlastnosťami a vzťahmi, ktoré sú vyjadriteľné matematickým jazykom. Zmena v danom systéme spôsobuje iba zmenu v týchto vonkajších vzťahoch. Vnútoraná kvalita, resp. substancia „biliardových guľôčok“ zostáva nemenná.⁷

Whiteheadova procesuálna filozofia skúma udalosti (procesy) a vzťahy. Podľa nej neexistuje žiadna nemenná substancia, ktorá by sa skrývala za zakúšanými fenoménmi. Sama podstata entít (udalostí alebo procesov) je konštituovaná ich aktivitou a ich vzťahmi k ostatným entitám. Neexistuje teda agent (teda subjekt) a jeho konanie. Agent (teda subjekt) je konštituovaný v procese konania. Je tvorený týmto procesom konania.⁸

Dôležité je ešte zdôrazniť ďalší rozdiel medzi dvoma typmi filozofického myslenia. V procesuálnej filozofii zmena v danom systéme implikuje zmenu tak vo vonkajších, ako aj vo vnútorných kvalitách a vzťahoch. Tento rozdiel veľmi dobre ilustruje porovnanie toho, ako funguje mechanizmus a organizmus. V prípade mechanizmu z neho môžeme (teoreticky) vybrať akúkoľvek časticu a nahradiť ju inou, a to bez toho, aby sa zmenila podstata tejto častice. Jej vnútorné charakteristiky ostávajú nezmenené. Menia sa len jej vonkajšie vlastnosti a vzťahy. V mechanickom stroji sú teda časti od seba závislé len do tej miery, do akej sú im zvonka dané vzájomné vzťahy od tvorca. Jednotlivé časti by sa dali vybrať a použiť do iného stroja. Stroj by sa dal rozobrať a mohol by sa zo svojich častí znovu poskladať.

Organizmus funguje na iných princípoch. Jednotlivé časti organizmu sú navzájom fundamentálne prepojené. Ich vzťahy k iným častiam systému (resp. organizmu) sú esenciálne a nemôžu byť oddelené alebo premiestnené, prípadne pozmenené bez toho, aby neovplyvnili život organizmu. Dôležité je však dodať, že aj sama časť organizmu alebo systému je organizmom (väčšinou menej komplexným) a jej vnútorná podstata, jej vnútorné vlastnosti neostávajú nemenné. Menia sa v závislosti od toho, ako sa menia jej vzťahy k ostatným entitám, k ostatným častiam väčšieho organického celku, v ktorom sa nachádza.

⁷ Bližšie pozri Whitehead (1989/1925, 3. až 6. kapitola).

⁸ Bližšie pozri napr. Leclerc (1983). Porovnaj Dewey (1929, 13).

Whitehead uvádza ako príklad elektrón. Elektrón, ktorý sa nachádza povedzme v anorganickej zlúčenine vody (ako chemickej látky), by sa podľa tradičného názoru mohol čisto teoreticky premiestniť do iného prostredia, napríklad do organickej zlúčeniny nejakej bielkoviny, ktorá je súčasťou konkrétneho živého organizmu. Nejaký iný elektrón by si zasa mohol vymeniť miesto s tým pôvodným. Teda prešiel by z prostredia bielkoviny živého organizmu do neživej molekuly vody. Táto zmena prostredia elektrónov by nijako nemusela ovplyvniť ich esenciálne vnútorné vlastnosti. Elektrón sa považuje za elementárnu časticu. Jej vlastnosti sú pomerne presne definované a na základe týchto definovaných vlastností ho vedci môžu rozpoznať ako konkrétnu časticu v príslušných experimentoch. Pri mechanickom chápaní sveta by teda medzi dvoma elektrónmi nebol zásadnejší rozdiel, okrem pozície (teda časovo-priestorovej lokácie) a nejakých ďalších vonkajších parametrov. To by však nemuselo spôsobiť zmenu v jednom ani v druhom systéme – teda v molekule vody a bielkoviny. Je to, akoby sme v nejakom stroji vymenili jednu súčiastku za druhú, lebo tieto súčiastky sú rovnaké. Samozrejme, táto zmena tu je myslená v čisto abstraktnej rovine. Odhliada sa od všetkých konkrétnych postupov, ktoré by reálne uskutočnenie takejto zmeny umožňovali či znemožňovali.

V prípade organického chápania sveta by k takejto zmene nemohlo dôjsť ani len v abstraktnej rovine bez toho, aby sa nezmenila vnútorná podstata ktorejkoľvek častice a zároveň celku. Podľa procesuálnej filozofie sú pre organizmy ich vzťahy esenciálne. Vzťahy tvoria ich podstatu. Jedna časť celku organizmu nemôže byť oddelená bez toho, aby to nezmenilo podstatu organizmu ako celku, ale aj podstatu časti, ktorá sa premiestni do nového prostredia. Whitehead doslova hovorí, že „elektrón vo vnútri živého tela sa potom líši od elektrónu mimo neho, a to na základe plánu tela“ (Whitehead 1989/1925, 142). V mechanickom stroji môžeme vymeniť jednu súčiastku za druhú, rovnakú súčiastku, ale v živom tele nemôžeme len tak vymeniť jeden orgán za iný rovnaký orgán, ktorý bol predtým v inom prostredí. Orgán je živý, má nejaké fungovanie, ktoré je určované prostredím, v ktorom sa nachádza, a jeho podstata je tvorená a stále vytváraná procesmi, ktoré vo svojom prostredí vykonáva vzhľadom na ostatné entity v ňom.

Proti sebe tu stoja dva rôzne pohľady na svet, dve rôzne perspektívy, z ktorých sa dá pozerieť na procesy v prírode a uchopovať tak základnú povahu sveta. Racionálna úvaha nám intuitívne hovorí, že rôzne aspekty sveta, teda aj rôzne úrovne komplexnosti by mali fungovať na rovnakých princípoch. Na jednej strane je perspektíva zdôrazňujúca procesy, ktoré sa dejú na úrovni neživej prírody – procesy, ktoré skúma (najmä klasická) fyzika a ktoré by sa dali zovšeobecniť a aplikovať na chápanie povahy celého sveta. Tak ako fungujú jednotlivé časti mechanického

stroja, mohli by fungovať aj zvyšné časti sveta. Na druhej strane je perspektíva, ktorá podobne predpokladá fungovanie rôzspektov sveta na rovnakých princípoch, ale zdôrazňuje procesy, ktoré sa dejú v živých organizmoch a fungovanie týchto živých organizmov sa snaží zovšeobecniť, pokiaľ sa dá, na celú škálu prírodných procesov na všetkých úrovniach komplexnosti. Obidva pohľady na svet nachádzajú v prírode dostatok fenoménov, ktoré potvrdzujú správnosť svojej voľby perspektívy a zároveň spochybňujú iné perspektívy.⁹ Rozdielu medzi mechanizmom a organicizmom som sa venoval podrobnejšie preto, lebo túto problematiku pokladám za jednu z kľúčových. Okrem toho sám Whitehead nazýva svoju filozofiu – filozofiou organizmu (Whitehead 1989/1925; 1978/1929).

Tak, ako som vymenoval niektoré hlavné charakteristiky procesuálnej filozofie vo všeobecnosti, zhrniem aj jej hlavné prvky z pozície Whiteheadovej filozofie. Niektoré body sú, samozrejme, veľmi podobné tým, ktoré som už uviedol vyššie.¹⁰

- 1) Centrálna metafyzická dôležitosť času a zmeny;
- 2) Ontologická primárnosť udalostí (namiesto statickej substancie);
- 3) Prúd, stávanie sa, novosť, obmedzená sloboda alebo čiastočná sebatvornosť;
- 4) Vnútna vzťahovosť, organicizmus a holizmus;
- 5) Učenie kritického realizmu, ktoré zdôrazňuje fenomenologickú prepojenosť subjektu a objektu (poznávajúce a poznávané);
- 6) Učenie o skúsenosti, ktoré sa chápe ako koextenzívne (majúce rovnaký rozsah) cez celú prírodu (a nie ako nevysvetliteľne obmedzenú iba na nejakú arbitrárne širokú časť entít).¹¹

Toto boli vymenované hlavné znaky Whiteheadovej procesuálnej filozofie, ktoré majú slúžiť najmä na sprehľadnenie textu a na ľahšie zaradenie tohto smeru do kontextu všetkých ostatných opozitných, ale aj podobne ladených smerov. Procesuálna filozofia má, samozrejme, veľa spoločných znakov s rôznymi smermi, ktoré vznikli či už v tom čase, keď tvoril Whitehead, alebo oveľa skôr, prípadne aj neskôr. Dost' spoločného má najmä s tými smermi, ktoré reagovali podobným spôsobom na výzvy, ktorým museli filozofi aj vedci čeliť koncom devätnásteho a začiatkom dvadsiateho storočia. Často kritizovali tie isté spôsoby myslenia, ktoré pokladali za zastarané a mäťuce.¹² Hoci ich

⁹ „Vo fyzikálnej vede je akceptované učenie, podľa ktorého má byť živé telo interpretované podľa toho, čo vieme o iných oblastiach fyzického univerza. Je to rozumná axioma, ale je dvojsečná. Pretože so sebou prináša opačnú dedukciu, že ostatné oblasti univerza máme interpretovať v súlade s tým, čo vieme o ľudskom tele“ (Whitehead 1978/1929, 119).

¹⁰ Pre toto zhrnutie pozri najmä Lucas (1989, 20).

¹¹ Toto chápanie skúsenosti sa nazýva aj ako panexperencializmus (*pan-experientialism*). Pozri napr. Griffin (2007).

¹² V tomto ohľade je zaujímavé porovnanie pragmatizmu a fenomenológie (Stickers 2013).

kritika bola namierená proti rovnakým smerom, ponúkali odlišné východiská a odlišné riešenia aktuálnych problémov. Filozofia procesu mala osobitne blízko k filozofii klasického pragmatizmu. Podobnosť medzi nimi nie je čisto náhodná. Obe myšlienkové hnutia vznikali viac-menej v tom istom čase, ba dokonca aj v podobnom, ak nie v tom istom prostredí (na Harvardovej univerzite). Porovnanie týchto dvoch prúdov si preto zaslúži zvýšenú pozornosť.

2. Procesuálna filozofia a pragmatizmus

Vzťah medzi týmito dvoma smermi je špecifický tým, že sa naň dá pozrieť z oboch strán. Mnohé zo základných charakteristík procesuálnej filozofie sa rovnako vzťahujú aj na tvorbu hlavných predstaviteľov klasického pragmatizmu. Ak sa pozrieme na literatúru z oblasti procesuálnej filozofie vo všeobecnosti, nenájdeme tam len mená Whiteheada a Hartshorna, ale aj mená Peirca, Jamesa a Deweyho. Na druhej strane zasa nájdeme literatúru, ktorá skúma práve to, do akej miery možno Whiteheadovu filozofiu vnímať ako súčasť pragmatizmu. Do akej miery je Whitehead pragmatista? Viacerí zdôrazňujú práve tie jeho myšlienky, ktoré nie sú v rozpore s pragmatizmom.¹³ K pragmatizmu vo všeobecnosti, ale aj k jednotlivým pragmatistom, sa Whitehead vyjadruje aj explicitne vo svojich dielach, a to väčšinou v pozitívnom duchu. Jamesa a Peirca označuje za zakladateľov americkej renesancie. Veril, že Amerika sa stane centrom hodnotnej filozofie aj vďaka nim (Henning – Myers – John 2015, xi). V predslove k *Process and Reality* vyjadruje svoju zaviazanosť Jamesovi a Deweymu (Whitehead 1978/ 1929, xii). V tomto istom diele však vyjadruje aj obavy, že pragmatizmus je zafarbený nadmerným antiintelektualizmom (Whitehead 1978/1929, xii; Whitehead 1967/1933, 223). Niektorí na otázku, či je Whitehead pragmatista, odpovedajú skôr kladne a hľadajú spoločné znaky v rôznych oblastiach (Allan 2015; John 2015). Iní nachádzajú rozdiely, ktoré pokladajú za fundamentálne (napr. v metodológii), a ich odpoveď je skôr záporná (Myers 2015).

Každopádne treba povedať, že tieto filozofické smery spája množstvo spoločných znakov a podobností, a takisto ich rozdeľuje aj veľa odlišností. Nemyslím si, že je dôležité jednoznačne rozhodnúť túto otázku. Skôr sa prikláňam k názoru, podľa ktorého by bolo zaradenie Whiteheada medzi pragmatistov problematické. Ako som už spomínal v úvode, Whiteheada nemožno uspokojuivo charakterizovať žiadnym „-izmom“ ani jednoznačným priradením k nejakému smeru. Jeho filozofia je v mnohých ohľadoch originálna, a keď ju už musíme niekam zaradiť, najjednoduchšie to bude do filozofického prúdu, ktorý založil on sám (spolu s Ch. Hartshornom)

¹³ Pozri najmä Henning – Myers – John (2015); alebo aj Debrock (2003).

a ktorý dodnes žije v *Centre pre procesuálne štúdiá* v Claremonte a inde vo svete. Pozrime sa teraz aspoň na niektoré spoločné znaky bližšie.

Jeden z najdôležitejších pojmov, ktorý rozhodne spája predstaviteľov klasického pragmatizmu a myslenie Whiteheada, je pojem *skúsenosť*. Toto spojenie má niekoľko rovín:

a) V prvom rade skúsenosť má svoje dôležité (dá sa povedať najdôležitejšie) miesto v ontológii oboch smerov. James rieši problém dualizmu tela a mysle (fyzického a mentálneho) práve tým, že skúsenosť vyhlási za najfundamentálnejšiu látku, z ktorej je tvorený svet, zatiaľ čo fyzické a mentálne sú len dva aspekty tejto fundamentálnej látky – skúsenosti.

b) Metódou skúmania, teda epistemologickým východiskom pre oba smery je takzvaný radikálny empirizmus, ktorý pôvodne naformuloval James.¹⁴ Skúsenosť je tak východiskom nášho poznávania sveta. Analýza obsahu a štruktúry našej skúsenosti nám teda odhalí mnohé charakteristiky sveta ako takého. Tento predpoklad priamo nadväzuje na ďalší spoločný znak.

c) Týmto znakom je realizmus ako ontologické východisko. Ten sa u každého autora pri podrobnejšom skúmaní v niečom líši, ale základné predpoklady sú v podstate rovnaké. Podľa Deweyho skúsenosť je proces, ktorého obsahom sú reálne objekty prírody (Dewey 1929). Zakúšame teda prírodu samu, a nie skúsenosť samu (Višňovský 2014, 69). Whitehead je miestami azda ešte trochu radikálnejší. Tvrdí, že „príroda je to, čo vnímame zmyslami“ (Whitehead 2015/1920, 2).¹⁵ Svet je prosto taký, aký je. Skúsenosť nás neklame, nie sú to len fenomény, čo vnímame zmyslami. Realita ako taká pozostáva z aktov skúsenosti. Mýliť sa môžeme len pri interpretácii daných skúseností, pri pojmovom uchopovaní, ale aj pri symbolickej referencii.¹⁶

d) Nemenej dôležité je rozšírenie chápania pojmu skúsenosť. Sústredím sa na Jamesa. Pre neho je skúsenosť viac ako len subjektívna záležitosť. Obsahuje totiž aj objektívne komponenty (Višňovský 2014, 38). Je to prúd udalostí. Rozlišuje, podobne ako Dewey, dve úrovne skúsenosti: primárnu a sekundárnu. Primárna skúsenosť je niečo, čo bezprostredne žijeme. Je to reálny prúd života, do ktorého sme

¹⁴ Chcel by som zdôrazniť dôležitosť tohto bodu pre Whiteheadov metafyzický systém. Hoci Whiteheadov prístup k filozofickej metóde sa v niektorých ohľadoch líši od prístupu Jamesa aj Deweyho (Whitehead vo svojich dielach načrtáva svoju vlastnú filozofickú metódu), radikálny empirizmus tvorí epistemologické východisko pre celú výstavbu jeho systému. Nemenej dôležitý je aj pre Jamesovo dielo. O pragmatizme a radikálnom empirizme hovorí aj ako o náukách, ktoré by mohli fungovať aj samostatne. Podrobnejšie pozri najmä James (1912). Pozri aj Perry (1912, xi-xii).

¹⁵ Toto svoje tvrdenie z diela *The Concept of Nature*, ktoré je ešte z takzvaného londýnskeho obdobia jeho tvorby, v neskorších dielach z harvardského (filozofického) obdobia reviduje, no aj tak zostáva pri určitej (pre Whiteheada špecifickej) verzii realizmu.

¹⁶ Podrobnejšie pozri Whitehead (1998/1927).

ponorení a ktorý si môžeme ale nemusíme uvedomovať. Je to čistá skúsenosť, ktorá poskytuje materiál pre našu neskoršiu reflexiu v pojmoch. Vedomie sa vynára z tohto prúdu až sekundárne, keď reflektujeme primárny prúd skúsenosti. Základná funkcia vedomia je kognitívna. Vďaka nej vieme analyzovať, pomenovať, pochopiť skúsenosť. Vedomie tak mení kvalitu skúsenosti (napríklad tým, že niektoré veci z intenzívni, zatiaľ čo iné odsúva do pozadia) (James 1912; Dewey 1929; Whitehead 1974/1947).

e) Skúsenosť je pluralitná, rozmanitá. Existujú rozmanité druhy skúseností a nemáme dôvod preferovať jeden druh skúsenosti na úkor ostatných druhov. James je monista v tom zmysle, že existuje len jedna primárna látka vo svete, a tú nazýva čistá alebo primárna skúsenosť (James 1912, 39 – 92, 93). No existuje pluralita skúseností, pluralita možných budúcností, pluralita hodnôt atď. (Višňovský 2014, 39).

Pre Whiteheada je skúsenosť najdôležitejším epistemologickým východiskom a okamih skúsenosti danej entity tvorí v jeho systéme najzákladnejšiu ontologickú jednotku. Rozšírenie významu tohto pojmu je uňho o čosi odvážnejšie. Nerozlišuje síce medzi primárnou a sekundárnou skúsenosťou, ale podrobne analyzuje štruktúru ľudskej skúsenosti, ktorú potom z istých dôvodov rozširuje na skúsenosť ako takú, ktorá sa stane základnou jednotkou skutočnosti. Z tejto analýzy však vyplývajú práve tie závery, ktoré som pred chvíľou pripísal Jamesovi (alebo aj Deweymu). Existujú isté charakteristiky procesu stávania sa daného okamihu skúsenosti, ktoré sú svojou štruktúrou a fázami spoločné pre všetky typy entít. To sú prvé tri fázy tohto procesu stávania sa, kde sú prítomné aspekty fyzického, ako aj mentálneho, nie však vedomého. Vedomie sa objaví iba v niektorých prípadoch a vyžaduje si vysokú mieru komplexnosti subjektu skúsenosti. A presne ako sekundárna skúsenosť u Jamesa a Deweyho, vedomie je reflektovaním primárnej skúsenosti, teda základných dát, ktoré entita uchopuje v primitívnej forme skúsenosti.

U Whiteheada tiež platí, že vedomie mení kvalitu skúsenosti. Myslenie zosilňuje danú skúsenosť tým, že sa mu venuje väčšia pozornosť. Bez myslenia, bez vedomého reflektovania uchopovaných dát v procese stávania sa daného okamihu skúsenosti môžu tieto dáta ostať bez povšimnutia ľudským vedomím. Myslenie (ako súčasť vedomia) je teda selektívne, pretože si vyberá, ktoré skúsenosti budú zosilnené a bude im venovať pozornosť, a ktoré, naopak, upadnú do zabudnutia a ostanú naším vedomím nepovšimnuté.¹⁷ Všimnime si, aké nesmierne dôsledky

¹⁷ Porov. Dewey (1929, 25). Podrobnejšej analýze pojmu vedomia sa táto stať nebude venovať. Treba však upozorniť, že myslenie nepokladám za totožné s vedomím, skôr ho vnímam ako súčasť alebo určitý aspekt vedomia.

má toto uvažovanie pre náš bežný praktický život, plný rôznorodých skúseností a myšlienok. My sami rozhodujeme, čomu pripíšeme naším myslením vyššiu hodnotu, čomu budeme v jednotlivých etapách nášho života venovať väčšiu pozornosť a čo bude zohrávať dôležitejšiu úlohu v našom ďalšom živote. Pozrime sa teraz na ďalšie spoločné znaky:

f) Otázka o povahe skúsenosti je jednou z tých, ktoré odlišujú radikálny empirizmus Jamesa, Deweyho a Whiteheada od tradičného (alebo klasického) britského empirizmu. Všetci majú spoločné to, že kritizovali tradičný empirizmus, ktorý bol pre nich priúzký, vskutku nie dostatočne empirický. Tradičná novoveká koncepcia skúsenosti sa vyznačovala tým, že 1) skúsenosť viazala na zmysly a zmyslovú skúsenosť; 2) skúsenosť sa viazala na subjekt (takto chápaná subjektívna skúsenosť nás však skôr oddeľuje od okolitého sveta, než by nás s ním spájala); 3) zmysly a subjekt sú v tradičnom chápaní väčšinou pasívne. U Jamesa a Deweyho je: 1) skúsenosť nielen zmyslová, ale zahŕňa aj rozum (teda rozšírili pojem skúsenosti); 2) skúsenosť nie je len čisto subjektívna, ale obsahuje aj elementy objektívneho sveta, a teda nás spája so svetom; 3) skúsenosť je aktívna, tvorivá, konštruktívna (Višňovský 2014, 45).

Znovu si to môžeme porovnať s Whiteheadovou koncepciou skúsenosti. Kritike klasického empirizmu venuje Whitehead veľký priestor a jedným z najdôležitejších odhalení je práve to, že sama skúsenosť vo svojej podstate nemá podobu zmyslovej skúsenosti, a teda neprebíha podľa vzorca: subjekt má zmyslový vnem nejakého objektu. Tento subjekt v žiadnom prípade nie je pasívny, ale naopak, je poháňaný ultimátnym princípom kreativity a zjednocuje v sebe mnohé aspekty (perspektívy) sveta do jednoty niečoho nového (nového okamihu). Je to proces, kde sa „mnohé stáva jedným a je zosilnené jedným“ (Whitehead 1978/1929, 21). Ako som už spomínal, táto skúsenosť obsahuje objektívne elementy (fyzické dáta), a tiež subjektívne elementy (mentálne pole – konceptuálne uchopovanie možností a hodnôt).

g) James vníma primárnosť procesov skúsenosti pred objektmi, respektíve vecami veľmi podobne ako Whitehead. Zaujíma ho, prečo dávame niektorým vnemom prednosť na úkor ostatných. Podľa Jamesa to nie je preto, že tie uprednostňované poukazujú na veci. Veci sú len skupiny vnímateľných kvalít, ktoré nás prakticky alebo esteticky zaujímajú. To, čo pokladáme za vec, je ovplyvnené našim záujmom. Preto im dávame podstatné mená, a tým ich povyšujeme „do onoho výlučného statusu nezávislosti a vznešenosti“ (citované podľa Hroch 2003, 8). Myslenie rozlišuje medzi faktmi, ktoré napomáhajú jeho cieľom, a tými, ktoré im nenapomáhajú. Podobnosť s Whiteheadom je v tomto prípade veľmi výrazná. James zdôrazňuje, že veci, objekty, nie sú základnými faktmi skúsenosti. Nie sú primárne. James

aj Whitehead pokladajú za primárny fakt skúsenosť (teda udalosť skúsenosti), z ktorej sú odvodené ostatné entity sveta. Obaja zdôrazňujú, že skúsenosť je rozmanitá a veľmi komplexná. Do vedomia sa dostane len malý zlomok celkovej primárnej skúsenosti. Niektorým vnemom dávame prednosť, iné ostanú v pozadí, bez vedomej reflexie, bez pomenovania, bez venovanej pozornosti. To, ktorým vnemom, teda ktorým okamihom skúsenosti, respektíve ktorým typom prítomných aktuálnych okamihov dáme prednosť, závisí podľa Jamesa od záujmu. Rozdiel medzi Jamesom a Whiteheadom je v tomto prípade v tom, že zatiaľ čo James uvažuje skôr o ľudskej skúsenosti a o záujme človeka, Whitehead rozširuje primárnu skúsenosť na všetky typy entít a pripisuje všetkým typom entít na rôznych úrovniach komplexnosti akúsi protomentálnu (Shimony 2006, 277), ktorá zahŕňa zárodky toho, čo nazývame záujem, cieľ či selektívnosť. Aké dôvody vedú Whiteheada k tomuto kroku, je otázka, ktorá si zaslúži samostatný článok, no tu na ňu nie je priestor.

h) U Jamesa aj Whiteheada badať silný vplyv romantickej tradície. Inšpirovala ich najmä anglická poézia, ale aj americká literatúra. Obidvaja boli citliví na umenie. James zdôrazňuje, že okrem sveta pevných telies žijeme medzi neviditeľnými vecami, ktoré nás ovládajú, ako napr. ideály, medziľudské vzťahy, hodnoty, čas, atď. Kritizuje bežné vnímanie, ktoré nie je schopné vnímať „vnútornú neviditeľnosť skaly, plodu a stromov“. Na druhej strane nám táto zaslepenosť bežnej mysle umožňuje hovoriť spolu s Wordsworthom: „videl som, že majú cit“ (citované podľa Hroch 2003, 11). V niečom mi to pripomína Whiteheada, ktorý neraz citoval autorov romantickej tradície a spomedzi nich často práve Wordswortha.¹⁸ Zaujímavá bola najmä Jamesova (resp. Wordsworthova) narážka na to, že skaly, plody a stromy majú cit. Whitehead chápe primitívnu (alebo primárnu) formu skúsenosti ako cit alebo pocit (*feeling*). Aby sme si to vedeli lepšie predstaviť, ako príklad (nevedomej primárnej) skúsenosti by sa dal uviesť pocit chladu, dotyk vzduchu či stret chodidla s podlahou. Podľa Jamesa tak ako objektívne existujú vzťahy, tak existujú *city*, prostredníctvom ktorých poznávame vzťahy. Síce pociťujeme veľmi zložité vzťahy, nevšimli sme si to, pretože nám v tom čiastočne bráni náš jazyk. Tradiční empirici správne poukazujú na to, že z existencie slova nevyplýva, že mu zodpovedá nejaká entita. Neberú však do úvahy rovnako dôležitú druhú stránku, že totiž z faktu, že pre nejakú entitu chýba slovo, nevyplýva, že táto entita, respektíve tento rys skúsenosti neexistuje.¹⁹ Toto je veľmi dôležité tvrdenie a Whitehead by s ním bol plne stotožnený.

¹⁸ Pozri najmä Whitehead (1989/1925, 146 – 148). Pre porovnanie Whiteheada a romantickej tradície pozri aj Lucas (1989, 24 – 33).

¹⁹ Porovnaj James (1912, 42, 94).

i) Posledný spoločný znak, ktorý by som chcel uviesť, je naturalizmus oboch smerov.²⁰ Whitehead, ako aj pragmatizmus kritizujú mnohé koncepcie moderného myslenia. Medzi nimi napr. rušivý dualizmus medzi subjektom a objektom, medzi myslou a telom, medzi človekom a prírodou. Kritizovali mechanický materializmus, ale takisto aj v tom čase pomerne rozšírený idealizmus. Oba smery chceli ostať niekde medzi týmito dvoma extrémnymi a neuspokojivými pozíciami. Aj preto za fundamentálnu jednotku sveta nepovažovali ani hmotné častice, ani osamelú ľudskú myseľ, ale skúsenosť. Ľudská myseľ nie je nezávislá od ľudského tela, ale ním nie je ani plne determinovaná (a rovnako telo nie je nezávislé od mysle, ani ňou nie je plne determinované). Človek je autonómna bytosť, ktorá dokázala vybudovať ľudskú kultúru, ale rovnako je aj súčasťou prírody, pričom príroda a kultúra sú v ustavičnej vzájomnej interakcii. Svet nie je mechanický a determinovaný superstroj, no zároveň v ňom platia isté zákonitosti. V prírode panuje akýsi poriadok. Nemôže sa stať odrazu hocičo, teda nemôžu sa len tak porušiť zákony prírody. Fungovanie sveta však nemožno zredukovať na zákony ovládajúce elementárne hmotné častice. A práve v tom tkvie špecifická forma naturalizmu, spoločná pre procesuálnu filozofiu aj pre klasický pragmatizmus. Azda najvýstižnejší názov, aký mu možno dať, je tzv. nonreduktívny naturalizmus (Višňovský 2014, 68, 92 – 95). Oba smery tiež veľa čerpali z teórie evolúcie (kriticky ho reflektovali) a rôznym spôsobom sa to u nich prejavilo. Obidva smery chceli nadväzovať na aktuálne vedecké poznanie a sú ukážkou toho, že môžete byť naturalista a rozvíjať myšlienku evolúcie, ale nemusíte byť pritom mechanický materialista, redukcionista ani scientista plný ničím neohrozenej viery vo vedecké vysvetlenie všetkých fenoménov sveta a všetkých aspektov ľudského života.

V hľadaní spoločných znakov by sme mohli ďalej pokračovať, no nie je mojím cieľom všetky ich vyčerpávajúco vymenovať a opísať. Chcem podotknúť, že nemá zmysel zratúvať vymenované spoločné znaky. Tie by sa totiž dali usporiadať aj inak – tak, aby ich bolo ešte viac, ale aj tak, aby ich bolo počtom menej, pričom obsah by sa nezmenil. Jednotlivé uvedené body sú totiž v prípade oboch smerov úzko prepojené. Vytvárajú spolu koherentný systém a jednotlivo – izolovane by nedávali veľký zmysel.

Záver

Ako vidíme, klasický pragmatizmus mohol byť pre Whiteheadovo dielo dôležitou inšpiráciou. Na záver by som chcel zdôrazniť tri dôležité (spolu súvisiace) body.

²⁰ Dewey nazval svoju verziu „empirický naturalizmus“ alebo „naturalistický empirizmus“ (Dewey 1929, 1a).

Whitehead, James aj Dewey nielenže vytvorili nový typ filozofie, ale ponúkli aj nový spôsob, ako sa pozerat' na filozofiu ako takú, na jej úlohy, ambície, na jej význam pre spoločnosť, na jej vzťah k realite atď. Inými slovami, ponúkli novú metafizofiu. Pre každého z nich bolo dôležité rozšírenie pojmu skúsenosť, z ktorého chceli vychádzať. Epistemologickým východiskom pre ich filozofické dielo sa tak stal Jamesov radikálny empirizmus, hoci sa v detailoch u každého autora mierne líšil. Spoločné mali aj ontologické východisko, ktorým sa stala u každého špecifická forma realizmu. V tomto ohľade by bolo zaujímavé detailnejšie sa pozrieť na to, akú úlohu vo Whiteheadovom myslení majú realizmus a radikálny empirizmus a aké sú jeho metafizofické úvahy, ktoré predchádzajú výstavbe jeho monumentálneho metafyzického systému. To už je však námet na ďalší výskum.

Literatúra

- ALLAN, G. (2015): Ultimate Good Sense: Whitehead's Ontological Fallibilism. In: Henning, B. G. – Myers, W. T. – John, J. D. (eds.): *Thinking with Whitehead and the American Pragmatists. Experience and Reality*. Lanham: Lexington Books, 25 – 40.
- DEBROCK, G. (ed.) (2003): *Process Pragmatism. Essays on a Quiet Philosophical Revolution*. Amsterdam: Rodopi.
- DEWEY, J. (1929): *Experience and Nature*. London: George Allan and Unwin, Ltd.
- FORD, L. S. (1984): *The Emergence of Whitehead's Metaphysics, 1925 – 1929*. Albany: State University of New York Press.
- GRIFFIN, D. R. (2007): *Whitehead's Radically Different Postmodern Philosophy. An Argument for Its Contemporary Relevance*. New York: State University of New York Press.
- HENNING, B. G. – MYERS, W. T. – JOHN, J. D. (eds.) (2015): *Thinking with Whitehead and the American Pragmatists. Experience and Reality*. Lanham: Lexington Books.
- HROCH, J. (2003): William James a pragmatická filosofie. In: James, W.: *Pragmatismus. Nové jméno pro staré způsoby myšlení*. Brno: CDK, 5 – 18.
- JAMES, W. (1912): *Essays in Radical Empiricism*. New York: Longmans, Green and Company.
- JAMES, W. (2003): *Pragmatismus. Nové jméno pro staré způsoby myšlení*. Brno: CDK.
- JEANNOT, T. M. (2015): Whitehead's Speculative Contribution to Praxis: Praxis and American Philosophy. In: Henning, B. G., Myers, W. T., John, J. D. (eds.): *Thinking with Whitehead and the American Pragmatists. Experience and Reality*. Lanham: Lexington Books, 77 – 96.
- JOHN, J. D. (2015): Whitehead's Pragmatic Epistemology. In: Henning, B. G., Myers, W. T., John, J. D. (eds.): *Thinking with Whitehead and the American Pragmatists. Experience and Reality*. Lanham: Lexington Books, 41 – 56.
- LeCLERC, I. (1983): Being and Becoming in Whitehead's Philosophy. In: Ford, L. S. – Kline, G. L. (eds.): *Explorations in Whitehead's Philosophy*. New York: Fordham University Press, 53 – 67.
- LUCAS, G. R. (1989): *The Rehabilitation of Whitehead. An Analytic and Historical Assessment of Process Philosophy*. New York: State University of New York Press.

- MYERS, W. T. (2015): Is Whitehead a Pragmatist? On the Pragmatic Elements in Whitehead's Metaphysics. In: Henning, B. G. – Myers, W. T. – John, J. D. (eds.): *Thinking with Whitehead and the American Pragmatists. Experience and Reality*. Lanham: Lexington Books, 3 – 24.
- PERRY, R. B. (1912): Editor's Preface. In: James, W.: *Essays in Radical Empiricism*. New York: Longmans, Green and Company, iii-xiii.
- RESCHER, N. (2000): *Process Philosophy*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- SHIMONY, A. (2006): *Search for a Naturalistic Worldview*. Volume II. Natural Science and Metaphysics. Cambridge: Cambridge University Press.
- STIKKERS, K. (2013): Classical American Pragmatism and the Crisis of European Science. *Pragmatism Today*, 4.1, 56 – 62.
- VIŠŇOVSKÝ, E. (2014): *Nové štúdie o pragmatizme & neopragmatizme*. Bratislava: Veda.
- WHITEHEAD, A. N. (1967/1933): *Adventures of Ideas*. New York: The Free Press.
- WHITEHEAD, A. N. (1919): *An Enquiry Concerning the Principles of Natural Knowledge*. Cambridge: At the University Press.
- WHITEHEAD, A. N. (1968/1938): *Modes of Thought*. New York: The Free Press.
- WHITEHEAD, A. N. (1978/1929): *Process and Reality. An Essay in Cosmology*. New York: The Free Press.
- WHITEHEAD, A. N. (1974/1947): *Science and Philosophy*. New York: Philosophical Library.
- WHITEHEAD, A. N. (1998/1927): *Symbolismus, jeho význam a účin*. Praha: Panglos.
- WHITEHEAD, A. N. (2015/1920): *The Concept of Nature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WHITEHEAD, A. N. (1989/1925): *Veda a moderný svet*. Bratislava: Pravda.
- ZOLCER, Š. (2017): Whiteheadova kritika modernej vedy. *Filosofický časopis*, 65 (3), 403 – 419.

Štefan Zolcer

Katedra didaktiky prírodných vied, psychológie a pedagogiky

Prírodovedecká fakulta UK

Ilkovičova 6, Mlynská Dolina

842 15 Bratislava

Slovenská republika

e-mail: stefan.zolcer@uniba.sk

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1782-3604>